

Η ζωή και το έργο του Tom Bottomore

*William Outhwaite**

Περίληψη

Ο Tom Bottomore, που πέθανε στα τέλη του 1992 σε ηλικία 72 ετών, υπήρξε ένας από τους γνωστότερους και πλέον καταξιωμένους Βρετανούς κοινωνιολόγους. Το άρθρο αυτό περιγράφει τη ζωή και το ακαδημαϊκό του έργο. Εξετάζει ειδικότερα τις σημαντικές και χαρακτηριστικές αντιλήψεις του για την κοινωνιολογία και το σοσιαλισμό, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ τους. Η ολική ιστορικά και γεωγραφικά προσέγγισή του στην κοινωνιολογία συμβάδισε με μια βαθιά διεθνιστική αντίληψη του σοσιαλισμού και ένα ενδιαφέρον για θέματα παγκόσμιας ανάπτυξης και ανθρώπινης προόδου.

Ο Tom Bottomore, που πέθανε στα τέλη του 1992 σε ηλικία 72 ετών, ήταν ένας από τους πιο γνωστούς και αξιόλογους κοινωνιολόγους της Βρετανίας. Τα διάφορα βιβλία του, που διαβάζονταν τόσο από τους ειδικούς όσο και τους πρωτοετείς φοιτητές, θεωρούνταν απόλυτα αξιόπιστοι οδηγοί στη θεματολογία που πραγματεύονταν και στην ανάλογη βιβλιογραφία. Μετέδωσε στη βρετανική κοινωνιολογία το ενδιαφέρον του για την κοινωνική θεωρία, κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, τη μαρξιστική, και για το χώρο που κατέληξε να αποκαλείται Τρίτος Κόσμος. Κατά την πολυετή θητεία του στους κόλπους της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης, της οποίας υπήρξε Πρόεδρος από το 1978 έως το 1982, απέδειξε έμπρακτα τον έντονο διεθνισμό του.

Γεννημένος το 1920, ο Tom Bottomore πέρασε τα μαθητικά του χρόνια στο Nottingham της Κεντρικής Αγγλίας, όπου άρχισε να εν-

* Καθηγητής στο University of Sussex.

διαφέρεται για το σοσιαλισμό ως πιθανή λύση στα προβλήματα της φτώχειας που μάστιζε τους ανθρακωρύχους της περιοχής, της οικονομικής κρίσης και της ανόδου του φασισμού. Υπήρξε για λίγο μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος, με αποτέλεσμα, αυτός ο γνώστης της βορειοαμερικανικής κοινωνικής σκέψης, να μην έχει το δικαίωμα αργότερα να επισκεφθεί νόμιμα τις Ηνωμένες Πολιτείες (μετέβη παραταύτα στις ΗΠΑ μερικές φορές την περίοδο που ζούσε στον Καναδά, χωρίς όμως να συμπληρώνει τα ειδικά ερωτηματολόγια των αμερικανικών αρχών διαβατηρίων μια και, όπως έλεγε, κάτι τέτοιο θα τον καθιστούσε «κατάσκοπο του εαυτού του»).

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ενώ σπούδαζε Οικονομικά, εργάστηκε σε στρατιωτικές υπηρεσίες στο Λονδίνο. Έτσι, μετά τον πόλεμο αποσπάστηκε ως στατιστικός-οικονομολόγος στη βρετανική στρατιωτική διοίκηση της Βιέννης, μια πόλη που πραγματικά αγάπησε. Όταν επέστρεψε στη Βρετανία, σπούδασε κοινωνιολογία στο London School of Economics με τον εξελικτικό κοινωνιολόγο Morris Ginsberg, και συνέγραψε διατριβή για τις θεωρίες της εξέλιξης. Οι καταχωρήσεις στο ημερολόγιό του εκείνη την περίοδο τον εμφανίζουν να μην έχει αυταπάτες για το Σταλινισμό, αλλά ταυτόχρονα να ενοχλείται από τον έντονο αντικομμουνισμό ορισμένων καθηγητών του L.S.E.: «Κατέληξα στο συμπέρασμα», έγραφε, «ότι πολλοί από τους πιο κραυγαλέους επικριτές του κομμουνισμού θα ήταν ανάμεσα στους πρώτους που θα συμβιβάζονταν με το κομμουνιστικό σύστημα και θα επεδίωκαν να αναρριχηθούν στην ιεραρχία του»¹. Δεν τον εντυπωσίασε το *Χίλια Εννιακόσια Ογδόντα Τέσσερα* του George Orwell που πρωτοεκδόθηκε το 1948: «Φέρτε μου μια σοβαρή κριτική του Σοβιετικού συστήματος όποτε θέλετε», έλεγε. Κατέγραψε επίσης το αξέχαστο αστειό ότι ενώ μεν είναι εφικτή η οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία χώρα, καλό είναι κατά τη διάρκεια αυτού του έργου να βρίσκεται κανείς σε άλλη χώρα.

Στην προσπάθειά του να συνεχίσει τις σπουδές του «στην κοινωνιολογία, τα οικονομικά, τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία»², ο Tom Bottomore υπέβαλε αίτηση για μια υποτροφία του ιδρύματος Rockefeller. Λόγω του «κομμουνιστικού του παρελθόντος» δεν του επετράπη να σπουδάσει στις Ηνωμένες Πολιτείες, όμως η υποτροφία του δόθηκε και τη χρησιμοποίησε για σπουδές στο Παρίσι. Εκεί, όπου έμεινε με τη μέλλουσα σύζυγό του Mary την περίοδο 1951-1952, μελέτησε τη μαρξιστική θεωρία και τους εργατικούς συνεταιρισμούς, ενώ διεξήγαγε μία έρευνα με θέμα τους ανώτατους δημοσίους υπαλλήλους στη Γαλλία³.

Προϊόν της παραμονής του στο Παρίσι είναι και η συλλογή κειμένων του Μαρξ, *Selected Writings on Sociology and Social Philosophy*, που εξέδωσε μαζί με τον Maximilien Rubel το 1956· παραμένει ίσως η καλύτερη εισαγωγή στον Μαρξ στην αγγλική γλώσσα. Επίσης, το 1963 επιμελήθηκε την έκδοση μιας μετάφρασης των πρώιμων κειμένων του Μαρξ (*Marx's Early Writings*). Επιστρέφοντας στην Αγγλία διορίστηκε λέκτορας στο L.S.E. Από το 1953 έως το 1959 υπήρξε Γραμματέας της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης, ταξίδεψε ευρύτατα στην Ευρώπη και οργάνωσε συνέδριο υπό την αιγίδα της UNESCO στη Μόσχα το 1958. Το βιβλίο του *Classes in Modern Society* πρωτοεκδόθηκε το 1955 και είχε μεγάλη απήχηση· επανεκδίδεται το 1965 και το 1991. Ένα εξαήμερο ταξίδι στην Ινδία τον ωθεί κατά τη συγγραφή του εντυπωσιακού του εγχειρίδιου κοινωνιολογίας *Sociology* να αναφερθεί αναλυτικά στη χώρα αυτή, επιδεικνύοντας μια ευαισθησία για θέματα παγκόσμιας ανάπτυξης, ιδιαίτερα σπάνια στη βρετανική κοινωνιολογία εκείνης της εποχής. Το έργο αυτό ακολούθησε το περίφημο *Elites and Society* (1964, 2η έκδοση 1993) που ο Tom περιγράφει στο ημερολόγιό του ως το αγαπημένο βιβλίο του.

Από το 1965 έως το 1967 ο Tom δίδαξε στο νέο πανεπιστήμιο Simon Fraser στο Vancouver του Καναδά, απολαμβάνοντας, αλλά τελικά και ενοχλημένος από το ριζοσπαστικό κλίμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή στο πανεπιστήμιο, ενώ η αδικαιολόγητη πολιτική ανάμιξη στη λειτουργία του οικονομικών και άλλων συμφερόντων τον αποθάρρυνε από το να παραμείνει περισσότερο σ' αυτό. Οι ραδιοφωνικές του ομιλίες για την ευρύτερη παράδοση του βορειοαμερικανικού ριζοσπαστισμού εκδόθηκαν το 1967 με τίτλο *Critics of Society*. Τον ίδιο χρόνο ο Tom επέστρεψε στη Βρετανία σε ένα άλλο νέο πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο του Sussex στο Brighton, όπου και παρέμεινε, με εξαίρεση μικρά διαστήματα στον Καναδά, μέχρι τη συνταξιοδότησή του. Υπήρξε πρόεδρος της Βρετανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας από το 1969 έως το 1971, καθώς και αντιπρόεδρος της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας από όπου, ως πρόεδρος του Συμβουλίου Ερευνών της, προώθησε μια σειρά εκδοτικών πρωτοβουλιών.

Παρήγαγε και ο ίδιος ευρύτατο συγγραφικό έργο: τη συλλογή κειμένων για τον Μαρξ (1973) ακολουθούν το 1981 το *Modern Interpretations of Marx*, ένα βιβλίο με θέμα τη μαρξιστική κοινωνιολογία (*Marxist Sociology*, 1975), τα κείμενά του για την κοινωνιολογία ως κοινωνική κριτική (*Sociology as Social Criticism*, 1975) και για την κοινωνιολογία και το σοσιαλισμό (*Sociology and So-*

cialism, 1984), η ανεκτίμητη έκδοση που επιμελήθηκε (μαζί με τον Patrick Goode) κειμένων των Αυστριακών μαρξιστών (*Austro-Marxism*, 1978), καθώς και μια θαυμάσια εισαγωγή πολιτικής κοινωνιολογίας (*Political Sociology*, 1979, 2η έκδοση 1993). Στις αρχές της δεκαετίας του '70 συνέβαλε στη μετάφραση στα Αγγλικά του *Philosophie des Geldes* του George Simmel, έργο που πέρασε ο David Frisby και εκδόθηκε το 1978. Επίσης, επαναμετέφρασε το *Finanzkapital* του Rudolf Hilferding (1991), ενώ προϊόν συνεργασίας μας υπήρξε μια καινούργια μετάφραση του κλασικού δοκίμιου του 1932 του Karl Löwith για τον Weber και τον Μαρξ (*Max Weber and Karl Marx*, 1982, 2η έκδοση 1993). Στη δεκαετία του '80 ολοκλήρωσε το σημαντικότερο εγκυκλοπαιδικό λεξικό του *Dictionary of Marxist Thought* (1983, 2η έκδοση 1991), ενώ ξεκίνησε, το 1986, η συνεργασία μας πάνω στο *Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought* που κυκλοφόρησε λίγο μετά το θάνατό του.

Μετά τη συγγραφή ενός σύντομου βιβλίου για τη Σχολή Φρανκφούρτης (*The Frankfurt School*, 1984), που εκτιμήθηκε ιδιαίτερα στη Γερμανία και στον αγγλόφωνο κόσμο, ο Tom άρχισε να ασχολείται ολοένα και περισσότερο με την οικονομική κοινωνιολογία. Έτσι γράφει το *Theories of Modern Capitalism* (1985), το *The Socialist Economy: Theory and Practice* (1989), ενώ μελετά το έργο του Schumpeter που τον οδηγεί στη συγγραφή του *Between Marginalism and Marxism: The Economic Sociology of J. A. Schumpeter* (1992). Επίσης επιμελήθηκε, με τον Robert Brym, την έκδοση μιας σημαντικής συλλογής κειμένων με τίτλο *The Capitalist Class* (1989). Η εντυπωσιακή αυτή συγγραφική του δραστηριότητα εντάθηκε με τη συνταξιοδότησή του από το Πανεπιστήμιο του Sussex το 1985, γεγονός που πρέπει να τον χαροποίησε ιδιαίτερα: «Τι καταπληκτικά τώρα που είμαι εντελώς ελεύθερος», έλεγε. Μια συλλογή κειμένων προς τιμή του (*Festschrift*), βασισμένη στις παρουσιάσεις σε ένα συνέδριο που οργάνωσε στο Sussex η Gillian Rose και παρακολούθησε μεγάλος αριθμός πρώην φοιτητών και συναδέλφων του, εκδόθηκε το 1987 με τίτλο *Social Theory and Social Criticism*.

Το 1986 δέχθηκε το βαρύ πλήγμα του θανάτου μετά από αιφνίδια ασθένεια της συζύγου του Μαίρης. Το 1987 επιστρέφει σταδιακά στην ενεργό δράση δίνοντας την πρώτη από μια σειρά διαλέξεων στην Ισπανία. Τα επόμενα χρόνια επισκέπτεται συχνά την Ισπανία καθώς και την Ελλάδα, και δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις πολιτικές εξελίξεις στη Νότια Ευρώπη· επίσης ξεκινά μια

συνεργασία με το περιοδικό *Socialismo del Futuro* (τίτλος έκδοσης *Ο Σοσιαλισμός του Μέλλοντος*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg). Το φθινόπωρο του 1987 δίνει συνέντευξη στον Brian Taylor και εμένα, που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Theory, Culture and Society* (6, 2, 1989, σελ. 385-402).

Αφού ολοκλήρωσε το παραπάνω συγγραφικό έργο και επιμελήθηκε την επανέκδοση των βιβλίων του *Elites and Society, Classes* και *Political Sociology*, άρχισε να ασχολείται με τη συγγραφή δύο νέων βιβλίων: ένα για την έννοια του προγραμματισμού, θέμα που ανέκαθεν τον ενδιέφερε, και ένα για την έννοια της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, που ξεκίνησε να γράφει τον Οκτώβριο του 1992 και με το οποίο ασχολούνταν μέχρι τον αιφνίδιο θάνατό του στις 9 Δεκεμβρίου. Το χειρόγραφο αυτό, που αναμφίβολα προμήνυε ένα από τα σημαντικότερα βιβλία του, είναι ενδεικτικό του τρόπου δουλειάς του. Δίπλα σε μια στοίβα καλά ταξινομένων βιβλίων, περιοδικών και φωτοτυπημένων άρθρων, βρήκαμε ένα πρώτο κεφάλαιο και τις αρχικές σελίδες ενός δεύτερου, καθαρά γραμμένα με λίγες μόνο διορθώσεις, που τελείωναν στη μέση της παρακάτω πρότασης: «Ο Kautsky», έγραφε ο Tom, «διέβλεπε ξεκάθαρα τη διαδικασία μέσα από την οποίαν η Μπολσεβίκικη επανάσταση θα εκφυλιζονταν σε κομματική δικτατορία».

Ο Tom Bottomore υπήρξε εξαιρετος επιστήμονας, δάσκαλος, συνάδελφος και φίλος. Η προσωπική του επιρροή και η απήχηση των γραπτών του στα διάφορα μήκη και πλάτη της γης ήταν τεράστια, ενώ τον χαρακτήριζε πάντα μια ιδιαίτερη μετριοπάθεια. Ο Tom ποτέ δεν επεδίωξε να θεσπίσει κάποια σχολή σκέψης. Οι πρώην μαθητές του επέλεξαν ποικίλους ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς· στο τέλος του συνεδρίου προς τιμήν του μας είπε με το χαρακτηριστικό του χαμόγελο ότι ήταν μάλλον ευτυχής που δεν είχαμε όλοι γίνει μαρξιστές. Η καταχώρηση στο ημερολόγιό του το Νοέμβριο του 1949, γραμμένη μετά από συνάντησή του με κάποιον που ζητούσε να τον απασχολήσει ως βοηθό ερευνητή, δείχνει την αποστροφή που αισθάνονταν ήδη στη διαδικασία μετατροπής των διανοούμενων σε οπαδούς σχολών σκέψης:

«Από την πρώτη στιγμή της συζήτησής μας, ήταν ξεκάθαρο ότι αυτό που ζητάει είναι έναν οπαδό... Με εκπλήσσει όλο και περισσότερο πόσο διαδεδομένη είναι αυτή η έννοια της "οπαδοποίησης", καθώς και η επιθυμία ορισμένων να επιβάλλουν τη δική τους θεωρία... Από πλευράς μου, αποφά-

σις ποτέ να μην παίρνω τα πιστεύω και τις θεωρίες μου υπερβολικά στα σοβαρά, να είμαι πάντα έτοιμος να αποδεχθώ το λάθος μου, να μην ανήκω σε καμιά οργάνωση με άκαμπτη ιδεολογία, να μην προσυπογράψω κανένα δόγμα, ο γραπτός μου λόγος να είναι κάπως απροσδιόριστος αλλά όχι ασαφής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θα άγομαι και θα φέρομαι χωρίς συγκεκριμένο σκοπό: υπάρχουν ορισμένες βασικές αξίες που ενστερνίζομαι, όπως η σε γενικές γραμμές ίση αξία των ανθρώπων, η ελευθερία τους (και συνεπώς η αντίθεσή μου στις ιεραρχίες, στο δεσποτισμό)».

Πότε-πότε ο Tom αισθανόταν το χαρακτηριστικό σύμπλεγμα κατωτερότητας των κοινωνικών επιστημόνων: όμως το παρακάτω σχόλιο στο ημερολόγιό του (23/1/1988) δείχνει να του προσδίδει μια θετική διάσταση:

«Είδα στο Β.Β.С. ένα καταπληκτικό ντοκιμαντέρ για τους Crick, Watson κ.ά., και την ανακάλυψη του D.N.A., που με ώθησε να ξαναδιαβάσω το *The Double Helix* και να συλλογιστώ το πόσο λίγα είναι αυτά που ανακαλύπτει κανείς στις κοινωνικές επιστήμες. Το σκέφτηκα αυτό ιδιαίτερα γιατί ο Watson έμεινε στο Παρίσι τον Απρίλιο του 1952, κατά την περίοδο που η Mary και εγώ ζούσαμε εκεί, και αργότερα το Μάρτιο του 1953 λίγο μετά την ανακάλυψή του. Και εγώ τι ανακάλυπτα; Το πολύ-πολύ ένα σημαντικό νέο στοιχείο *Οικονομικ(ών) και Φιλοσοφικ(ών) Χειρογράφ(ων)* του Μαρξ, που κατόπιν συνέβαλα να διαδοθεί στον αγγλόφωνο κόσμο. Αλλά τουλάχιστον κάτι το θετικό προκύπτει από αυτήν την αναγνώριση της ανεπάρκειας των κοινωνικών επιστημών (και της δικής μου μικρής συνεισφοράς σ' αυτές): το ότι, όπως και στις θετικές επιστήμες, σημασία έχει η ανακάλυψη κάποιας δομής (κάτι που πάνω απ' όλους κατάφερε ο Μαρξ), έστω και αν στις κοινωνικές επιστήμες αυτή είναι πάντα πιο απροσδιόριστη, ασαφής κ.λπ. Αλλιώς, το όλο εγχείρημα περιορίζεται σε ένα παιχνίδι με τις λέξεις, σε έξυπνα σχόλια, στην ανάπτυξη ιδεολογημάτων κ.ο.κ.».

Ο Tom δε νομίζω να ισχυρίστηκε ποτέ ότι ανακάλυψε μία ή περισσότερες εντελώς καινούργιες δομές: όμως το έργο του αφορά πάνω απ' όλα στην ταξινόμηση και διευθέτηση ανάμεσα σε υπάρχοντα εννοιολογικά μοντέλα και δομές: ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και τη θεωρία των ελίτ, ανάμεσα στο Μαρξισμό και την (υπόλοιπη) κοινωνιολογία και, ειδικότερα, ανάμεσα στο Μαρξισμό

και τη σύγχρονη πραγματικότητα. Η ταξινομητική του ικανότητα, που παρατηρείται, για παράδειγμα, στα καλοδουλεμένα λήμματά του στα δύο εγκυκλοπαιδικά λεξικά (που αναφέρω παραπάνω), χαρακτήριζε καθοριστικά και τη διδασκαλία του: μετά από σύντομη συζήτηση μαζί του το οποίο ασχημάτιστο ερευνητικό σχέδιο του συνομιλητή του έπαιρνε σαφή εννοιολογική μορφή ενώ συμπληρωνόταν και με την κατάλληλη βασική βιβλιογραφία.

Ο Tom υπήρξε κάθε άλλο παρά ορθόδοξος μαρξιστής. Όταν τον ρώτησα στη συνέντευξη για το περιοδικό *Theory, Culture and Society* αν «πίστευε» στη διαλεκτική, απάντησε ότι ποτέ δεν κατάλαβε καλά τι σημαίνει ο όρος. Ο Μαρξισμός αποτελούσε γι' αυτόν κοινωνική θεωρία και πολιτικό σχέδιο, αλλά η αποτελεσματικότητά του καθενός από τα δύο αυτά σκέλη του θα έπρεπε να κρίνεται στην εφαρμογή του, στην πράξη ή συμπεριλαμβανομένης, αν και είμαι σίγουρος ότι απεχθάνονταν τον όρο, και αυτής που ο Althusser αποκαλούσε «θεωρητική πράξη». Πλέον ανορθόδοξη ίσως, αν και κάτι τέτοιο προιδέάζεται στον νεο-Καντιανό Μαρξισμό των Αυστρο-Μαρξιστών, υπήρξε η εμμονή του στη σαφή διάκριση ανάμεσα στο «γεγονός» και την «αξία». Τόσο τον επηρέασε άλλωστε ο συνδυασμός οικονομικής αυστηρότητας, πολιτικής ευαισθησίας και θεωρητικής ευρύτητας σκέψης και ευελιξίας που χαρακτηρίζει την αυστρο-μαρξιστική σχολή, που θα μπορούσε εύκολα να τον κατατάξει κανείς στους επίτιμους Αυστρο-Μαρξιστές. Αν και θερμά διακείμενος απέναντι στο έργο φίλων του μαρξιστών φιλοσόφων όπως ο Roy Edgley, ο István Mészáros και ο Roy Bhaskar, ποτέ δε δεσμεύτηκε υπέρ μιας αυστηρά μαρξιστικής προσέγγισης.

Είναι δύσκολο πια σήμερα να θυμηθεί κανείς πόσο λίγο μελετιόταν η κοινωνιολογική θεωρία στη Βρετανία κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Το έργο του Tom πάνω στον Μαρξ, που ξεκινά στη δεκαετία του '60, όπως και το περίφημο βιβλίο του Steven Lukes για τον Durkheim (1973), ή το *Capitalism and Modern Social Theory* του Giddens (1971) για τη λεγόμενη Αγία Τριάδα των Μαρξ, Weber Durkheim, υπήρξαν μεμονωμένες εξαιρέσεις σοβαρής ενασχόλησης με την κλασική κοινωνική θεωρία. Ιδιαίτερα ο Μαρξισμός, παρά το σημαντικό έργο στο χώρο της μαρξιστικής ιστοριογραφίας και λογοτεχνικής θεωρίας, στους κύκλους της βρετανικής κοινωνιολογίας εκείνης της εποχής παρέμενε σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένος σε μια θεώρηση που τον εκκλάμβανε απλώς ως την πηγή έμπνευσης ή το ιδεολογικό στολίδι του Σοβιετικού Κομμουνισμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι καθορι-

στική στην εξέλιξη της σκέψης του Tom υπήρξε η παραμονή του στο Παρίσι στις αρχές της δεκαετίας του '50, όπου ανακάλυψε την ασύγκριτα ευρύτερη σημασία του Μαρξισμού, και ως αντικείμενου μελέτης και ως οδηγού στους σύγχρονους προβληματισμούς μας (κοιτάζοντας τη βιβλιοθήκη του μετά το θάνατό του, μου έκανε εντύπωση ο μεγάλος αριθμός βιβλίων Γάλλων μαρξιστών σε περίοπτη θέση στο γραφείο του δίπλα στους τόμους του *Marx-Engels-Werke*).

Όμως η διάδοση και αναβίωση της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας, που υπήρξε ίσως το σημαντικότερο επίτευγμα του Tom στη Βρετανία, δεν ήταν γι' αυτόν παρά το κύριο μέρος μιας ευρύτερης προσπάθειας ανανέωσης της βρετανικής κοινωνιολογίας, που θα της επέτρεπε να ξεπεράσει τους περιορισμένους ορίζοντες ενός «επαρχιωτισμού» που τη διέκρινε όσον αφορά και το θεωρητικό της υπόβαθρο και την ουσιαστική θεματολογία της. Ο Tom μάλλον απολάμβανε περισσότερο τη δουλειά του εκτός Βρετανίας· θα μπορούσε δε κανείς να προσθέσει ότι το αίσθημα ιδεολογικού και πρακτικού διεθνισμού, μια τάση *Wanderlust*, που αναμφισβήτητα τον χαρακτήριζαν τον τοποθετούν στο πλάι των σημαντικών μεταναστών διανοητών, όπως οι Norbert Elias, Ralf Dahrendorf, John Rex, Ilya Neustadt, Stuart Hall, Zygmunt Bauman και πολλοί άλλοι, που τόσο καθοριστικά επηρέασαν τη βρετανική κοινωνιολογία το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα. Όταν πια επέστρεψε στη Βρετανία το 1967, το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα είχε αλλάξει, εμπόδια που ο ίδιος είχε καταγγείλει ξεπερνιόνταν, η βρετανική κοινωνιολογία πέρναγε μια περίοδο αξιοσημείωτης θεωρητικής ανασυγκρότησης, προϊόν και αυτή σε κάποιο βαθμό της νέας πολιτικής συγκυρίας. Όπως και παλαιότερα στο πανεπιστήμιο Simon Fraser, ο λόγος του Tom χαρακτηριζόταν τόσο από μετριοπάθεια όσο και ριζοσπαστισμό, καθώς επισήμαινε τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στον Μαρξισμό και άλλες μορφές κοινωνικής θεωρίας ή υπεραμύνονταν την ανάγκη σοβαρής επιστημονικής μελέτης, απορρίπτοντας ανεπιφύλακτα την άποψη που ταυτίζει το επιστημονικό με το προνομιακό.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, και ενώ το κλίμα είχε πάλι αλλάξει και οι προοδευτικές τάσεις στην κοινωνία και την πολιτική είχαν αναστραφεί, ο Tom σε μια από τις τελευταίες δημόσιες εμφανίσεις του έλαβε μέρος σε ένα συνέδριο με θέμα το μέλλον της ριζοσπαστικής σκέψης που είχαν οργανώσει φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Sussex. Αρνούμενος την προβληματική πίσω από τον τίτλο «Μετα-μαρξισμός και Σοσιαλδημοκρατία» της ιδιαίτερης

ενότητας στην οποία ήταν ομιλητής, προέβηκε σε μια δυναμική υπεράσπιση του Μαρξισμού ως κοινωνική θεωρία που επιτρέπει την ανάλυση της καπιταλιστικής εξέλιξης και ταξικής δομής καθώς και μερικών από τους προϋποθετικούς όρους του σοσιαλισμού, τον οποίον εξακολουθούσε να θεωρεί επιθυμητό και εφικτό σχέδιο. Τα βιβλία του για τη σοσιαλιστική δημοκρατία και τον προγραμματισμό θα ανέπτυσσαν αναμφισβήτητα αυτή τη θεματική.

Ως εκ τούτου, ενώ το έργο του Tom χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτη συνέπεια, η επιρροή του πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με το εξελισσόμενο ιστορικό περιβάλλον στη Βρετανία και αλλού. Στο υπόλοιπο αυτού του άρθρου θα εστιάσω στις απόψεις του για το σοσιαλισμό όπως αναπτύχθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του '30 μέχρι τις αρχές του '90.

Όπως παρατηρώ παραπάνω, ο πολιτικός προσανατολισμός του Tom είχε αρχικά επηρεαστεί «από τη φτώχεια που έβλεπα γύρω μου στα χωριά των ανθρακωρύχων... από την άνοδο του φασισμού και τον ισπανικό εμφύλιο, από την όλο και πιο ξεκάθαρη προοπτική μιας γενικότερης πολεμικής σύρραξης και την αηδιαστική συμπεριφορά της άρχουσας τάξης στη Βρετανία και αλλού». Στον Tom, όπως και σε πολλούς άλλους της γενιάς του, η στρατιωτική θητεία κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του πολέμου πρόσφερε την ευκαιρία για γόνιμη ανάγνωση και περισυλλογή. «Πρέπει να ήταν την περίοδο 1943-1944 που συνδύασα ουσιαστικά τα Οικονομικά με το Μαρξισμό για να καταλήξω σ' αυτό που αργότερα ονομάστηκε Μαρξιστική Κοινωνιολογία». Το Νοέμβριο του 1949, αναφέρει ο Tom, έγραψε ένα δοκίμιο για το σοσιαλισμό και το ομοσπονδιακό σύστημα, μετά από συζητήσεις που είχε στη Valence της Γαλλίας με Ευρωπαίους φεντεραλιστές. «Όσο περισσότερο διαβάζω και ανακαλύπτω πράγματα», έγραφε τότε, «τόσο είμαι λιγότερο σίγουρος για τη μορφή που θα πάρει ο σοσιαλισμός (δεδομένης της Σοβιετικής εμπειρίας), ή για το κατά πόσο, έστω και αν πετύχει, θα μας ικανοποιεί. Οπότε, ας είμαι μετριοπαθής στη συνηγορία μου υπέρ του».

Σε καταχώρηση στο ημερολόγιό του το Νοέμβριο του 1949 που αναφέρω παραπάνω, ο Tom μνημονεύει την προσήλωσή του σε «ορισμένες βασικές αξίες... όπως η σε γενικές γραμμές ίση αξία των ανθρώπων, η ελευθερία τους (και συνεπώς η αντίθεσή μου στις ιεραρχίες, στον δεσποτισμό)». Στο τελευταίο κεφάλαιο της πρώτης έκδοσης του *Elites and Society*, βιβλίο που κατά τον

Ettore Albertoni «επικεντρώνει την ανάλυσή του στο σημείο διασταύρωσης των πολιτικών τάσεων του αιώνα», προβαίνει σε μια συγκρατημένη αν και σθεναρή κριτική των εννοιών ανισότητας που εμπεριέχει η θεωρία των ελίτ. Η δημοκρατία, παρατηρεί:

«συνεπάγεται ότι πρέπει να υπάρχει ένας ουσιώδης βαθμός ισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους, και με την έννοια ότι όλα τα ενήλικα μέλη της κοινωνίας πρέπει να έχουν όσο το δυνατόν ίση επιρροή πάνω σ' εκείνες τις αποφάσεις που επηρεάζουν τις κύριες όψεις της κοινωνικής ζωής, και με την έννοια ότι οι ανισότητες του πλούτου, της κοινωνικής τάξης ή της παιδείας δεν πρέπει να είναι τόσο μεγάλες ώστε να έχουν σαν αποτέλεσμα τη διαρκή υποταγή ορισμένων ομάδων σε άλλες ή να δημιουργούν μεγάλες ανισότητες στην άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων» (*Ελίτ και Κοινωνία*, μετάφραση: Θ. Μπανούση, Αθήνα, εκδόσεις '70, 1970, σελ. 163).

Τα επιχειρήματα υπέρ της ισότητας βασίζονται στο γεγονός ότι οι φυσικές διαφορές ανάμεσα στα άτομα είναι σχετικά επουσιώδεις σε σύγκριση με τα κοινά χαρακτηριστικά και τις ανάγκες τους, ότι οι φυσικές ανισότητες διαφέρουν από τις κοινωνικές, και συνεπώς ότι μια δέσμευση υπέρ της ισότητας ή της ανισότητας είναι θέμα ηθικών ή κοινωνικών ιδανικών. Για τους υποστηρικτές της ισότητας:

«η έσχατη δικαίωση της επιλογής μας δεν είναι η ίδια έ-να πραγματικό γεγονός αλλά μια λογική αξίωση ότι η επιδίωξη της ισότητας είναι πιθανό να δημιουργήσει μια καλύτερη κοινωνία. Λέω "μπορούμε" γιατί αναφέρομαι ειδικότερα στους ανθρώπους που ζουν στις κοινωνίες του εικοστού αιώνα. Επειδή ήταν δύσκολο σε προηγούμενες εποχές να σχηματίσει κανείς πρακτική αντίληψη για μια σταθερή και διαρκή μορφή μιας κοινωνίας ισότητας, μια και υπήρχαν τα δεδομένα της αβεβαιότητας της οικονομικής ζωής, της απουσίας των αποτελεσματικών μέσων επικοινωνίας, της ακαταλληλότητας της παιδείας και της ανυπαρξίας γνώσης σχετικά με την κοινωνική δομή και το χαρακτήρα των ατόμων. Ο εικοστός αιώνας είναι μοναδικός καθώς προσφέρει στους ανθρώπους για πρώτη φορά την ευκαιρία και τα μέσα να διαμορφώσουν την κοινωνική ζωή σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι ταυτόχρονα ελπιδοφόρος και τρομακτικός» (σελ. 165-6).

Όπως ο Michels και άλλοι οπαδοί της θεωρίας των ελίτ έχουν επισημάνει, ο Μαρξ δε διέβλεψε «ότι είναι δυνατόν, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να προκύψουν νέες κοινωνικές διακρίσεις και να εμφανισθεί μια νέα άρχουσα τάξη στην κοινωνία που διαδέχεται τον καπιταλισμό» ενώ «στις κριτικές αυτές έδωσαν μεγαλύτερη πειστικότητα οι εμπειρίες ΕΣΣΔ και των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών κάτω από την κυριαρχία του Στάλιν» (σελ. 173). Αυτό όμως δεν αποκλείει τη δυνατότητα μιας πιο αποκεντρωμένης κοινωνίας ισότητας που θα επιχειρούσε να μετριάσει τις αυταρχικές και ιεραρχικές τάσεις όπως προκύπτουν και στον καπιταλισμό και στις κολεκτιβιστικές οικονομίες, χαρακτηριστικό του ίδιου του βιομηχανικού συστήματος (σελ. 175-80). Οι οπαδοί της θεωρίας των ελίτ βασίζονται στην έννοια της ισότητας ευκαιριών, όμως κάτι τέτοιο είναι «αντιφατικό»:

«Η ισότητα ευκαιριών, όπως λέγεται συνήθως, προϋποθέτει την ανισότητα εφόσον "ευκαιρία" σημαίνει "ευκαιρία ν' ανέλθεις σ' ένα υψηλότερο επίπεδο μιας κοινωνίας διαιρεμένης σε στρώματα". Ταυτόχρονα προϋποθέτει την ισότητα, γιατί συνεπάγεται ότι οι ανισότητες που υπάρχουν σ' αυτήν την κοινωνία πρέπει ν' αντιμετωπισθούν από κάθε γενιά, ώστε τα άτομα να μπορούν πράγματι ν' αναπτύξουν τις προσωπικές τους ικανότητες. Κάθε έρευνα για τις συνθήκες της ισότητας των ευκαιριών, π.χ. στο χώρο της παιδείας, έχει δείξει πόσο δυνατή και αποτελεσματική είναι η επιρροή των αυστηρών ταξικών διακρίσεων πάνω στις τύχες των ανθρώπων. Η ισότητα ευκαιριών θα γίνει πραγματικότητα μονάχα σε μια κοινωνία χωρίς τάξεις ή ελίτ, και η ίδια η ιδέα δε θα είχε κανένα νόημα, γιατί οι ίσες δυνατότητες για τα άτομα σε κάθε νέα γενιά θα είναι κάτι πραγματικό και η ιδέα της ευκαιρίας θα σημαίνει όχι τον αγώνα για ν' ανέλθει κανείς σε μια ανώτερη κοινωνική τάξη, αλλά τη δυνατότητα για κάθε άτομο ν' αναπτύξει τέλεια εκείνες τις ιδιότητες του πνεύματος και των αισθήσεων που έχει ως άτομο, σε μια ελεύθερη επικοινωνία και σύνθεση με άλλα άτομα» (σελ. 189-90).

Ο Tom αναδιατύπωσε αυτό το μήνυμα ισότητας με όρους ανάδειξης της παγκόσμιας διάστασής του σε ένα δοκίμιο για τον καπιταλισμό, το σοσιαλισμό και την ανάπτυξη («Capitalism, Socialism and Development») που περιλαμβάνεται στο βιβλίο του *Sociology as Social Criticism*. Αφού αναρωτιέται «σε ποιο βαθμό η αναπτυξιακή πολιτική των Κομμουνιστικών χωρών θα μπορούσε... να α-

ποτελέσει πραγματικά εναλλακτική, από σοσιαλιστικής πλευράς, επιλογή στον τρόπο ανάπτυξης του καπιταλισμού» (σελ. 67) και προβληματίζεται γύρω από τον προϋποθετικό όρο μιας τέτοιας προσέγγισης, το πώς δηλαδή «κανείς αξιολογεί τη σοσιαλιστική προοπτική των κοινωνιών στις οποίες η δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής καθώς και ένας βαθμός σοσιαλιστικού σχεδιασμού συνδυάζονται με ένα αυταρχικό, και συχνά καταπιεστικό, πολιτικό σύστημα» (σελ. 68), καταλήγει ως εξής:

«Πολλοί δρόμοι οδηγούν στην ανάπτυξη, όπως και πολλοί δρόμοι οδηγούν στο σοσιαλισμό. Αυτό που προσωπικά αντιλαμβάνομαι ως το πλέον γενικευμένο στοιχείο είναι το αίτημα για περισσότερη ισότητα, που με αφετηρία τις καπιταλιστικές κοινωνίες του δέκατου ένατου αιώνα σήμερα χαρακτηρίζει ολόκληρη την ανθρωπότητα... Πίσω από το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη και τις σχέσεις ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες υπάρχει... το θεμελιώδες θέμα της ισότητας των ανθρώπων· και μόνο εφόσον συζητηθούν όλες του οι πτυχές και με αυτές υπόψη διατυπωθούν πολιτικές επιλογές, θα μπορέσουμε να καταλήξουμε σε εφαρμοσίμες και αποτελεσματικές πολιτικές στο χώρο της παγκόσμιας ανάπτυξης» (σελ. 70 επ.).

Στο τελευταίο δοκίμιο του ίδιου βιβλίου με τίτλο «The Prospect for Radicalism», που γράφτηκε στον απόηχο των επαναστατικών κινήματων του 1968 στη Δύση και πρωτοδημοσιεύτηκε σε ένα Festschrift για τον Erich Fromm, ο Tom αναγνωρίζει ψύχραιμα την ανεπάρκεια θετικού οράματος στη:

«σύγχρονη ριζοσπαστική σκέψη. Αν αναζητήσουμε τα αίτια αυτής της ανεπάρκειας θα καταλήξουμε μάλλον εύκολα στην απογοήτευση, πάνω απ' όλα που αισθάνεται κανείς με το σοσιαλισμό, κάτι που ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του '30 και αυξάνει με την ανάπτυξη της Σοβιετικής εκδοχής του σοσιαλισμού μετά τον πόλεμο, μέσα από τα τελευταία χρόνια του σταλινικού καθεστώτος τρομοκρατίας έως τη Realpolitik της στρατιωτικής κατοχής της Τσεχοσλοβακίας. Οι ριζοπάστες στοχαστές αναγκάζονται τώρα να επικρίνουν και τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό ως υπαρκτές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, ενώ συχνά θέτουν στο επίκεντρο της κριτικής τους το βιομηχανικό σύστημα στο σύνολό του. Η ιδέα μιας εναλλακτικής κοινωνίας εμφανίζεται εξασθενημένη και αόριστη, μια και το ιδανικό του παρελθόντος –ο σο-

σιαλισμός- σήμερα υπάρχει ως προβληματική πραγματικότητα. Αυτό που πρέπει να κάνουμε για να αντιμετωπίσουμε αυτήν την κατάσταση, πράγμα που ήδη μερικοί επιχειρούν, είναι να "Ξανασκεφτούμε" το σοσιαλισμό, και όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο που θα διέπει μια κοινωνία ισότητας, και όσον αφορά τα κοινωνικά κινήματα και την πολιτική δράση που θα εξασφαλίσουν την υλοποίησή του χωρίς τις παραμορφώσεις που είχε υποστεί από τη βία και την καταστολή" (σελ. 211).

Λίγα χρόνια αργότερα, σε ένα δοκίμιο για το σοσιαλισμό και την εργατική τάξη («Socialism and the Working Class») που γράφτηκε για τη συλλογή κειμένων των Leszek Kolakowski και Stuart Hampshire με τίτλο *The Socialist Idea: A Reappraisal* (London, Weidenfeld and Nicholson, 1974) και αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο του *Sociology and Socialism* (1984), ο Tom αντλεί ορισμένα συμπεράσματα από τον ισχυρισμό του Albrecht Wellmer στο βιβλίο του *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus* ότι «μια και η ίδια η ιστορία έχει πλήρως διαψεύσει κάθε ελπίδα για ένα "μηχανισμό" απελευθέρωσης» (αγγλική έκδοση: *Critical Theory of Society*, New York, Herder and Herder, 1971, σελ. 121), τότε αντίστοιχα οι διαδικασίες σε επίπεδο «εποικοδομήματος» καθίστανται σημαντικότερες. Τρία είναι τα συμπεράσματά του. Πρώτον, «ότι η περίοδος κυοφορίας της σοσιαλιστικής κοινωνίας θα είναι κατά πάσα πιθανότητα πολύ πιο μακρόχρονη απ' ό,τι φαντάζονταν οι πρώιμοι σοσιαλιστές, συμπεριλαμβανομένου και του Μαρξ». Δεύτερον, ότι «οι δραστηριότητες των διανοουμένων και των σχολιαστών της κοινωνίας και του πολιτισμού θα αποκτήσουν πιθανότατα πιο δεσπόζουσα σημασία στην πορεία προς το σοσιαλισμό». Τρίτον:

«ότι όχι μόνο δεν υπάρχει "μηχανισμός" απελευθέρωσης που να βασίζεται στην οικονομία, αλλά ούτε και "μηχανισμός" απελευθέρωσης γενικά. Πρέπει να αποποιηθούμε εντελώς αυτό το στοιχείο στο Μαρξισμό και σε ορισμένες άλλες σοσιαλιστικές θεωρίες, με βάση το οποίο η μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό γίνεται αντιληπτή ως ιστορική αναγκαιότητα. Ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί παρά μελλοντική πιθανότητα. Όλη η εμπειρία του εικοστού αιώνα έχει δείξει πόσο πολλά και ποικίλα είναι τα εμπόδια που πρέπει να ξεπεραστούν στην πορεία προς το σοσιαλισμό - όπως η συγκέντρωση πολιτικής εξουσίας σε ένα κόμμα ή μια γραφειοκρατία (κάτι που αναπτύσσεται ευκολότερα στις πε-

ριπτώσεις όπου οι μεγάλες βιομηχανίες είναι κρατικοποιημένες), η τυφλή προσήλωση στο στόχο της οικονομικής ανάπτυξης που έχει αλλοιώσει την ουσία της σοσιαλιστικής σκέψης, η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και του συνωστισμού στις πόλεις, οι τεράστιες ανισότητες ανάμεσα στους λαούς και το μέγεθος του ανταγωνισμού και των αντιθέσεων που προκύπτουν από τα διαφορετικά εθνικά αισθήματα και συμφέροντα.

Ίσως η λέξη "σοσιαλισμός" να έχει τόσο πολύ φθαρεί από τη συνειρμική της σχέση με αυταρχικά καθεστώτα, συγκεντρωτικό προγραμματισμό και την έμμονη επιδίωξη της τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης, που να είναι πλέον ακατάλληλη για να εκφράσει τους στόχους κινήματων απελευθέρωσης στα τέλη του εικοστού αιώνα. Μέχρι όμως να βρεθεί νέος όρος θα πρέπει να αρκεστούμε σ' αυτήν, αλλά μεριμνώντας πάντα να την ερμηνεύουμε έτσι ώστε να εκφράζει ικανοποιητικά την έννοια της απελευθέρωσης, δηλαδή τη δημιουργία ενός κοινωνικού καθεστώτος στο οποίο θα επικρατεί η μέγιστη εφικτή ισότητα πρόσβασης όλων στους οικονομικούς πόρους, τη γνώση και την πολιτική εξουσία, καθώς και η ελάχιστη δυνατή άσκηση επιβολής ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας πάνω στους άλλους» (*Sociology and Socialism*, σελ. 189 επ.).

Στο εισαγωγικό δοκίμιο του ίδιου βιβλίου με τίτλο «On the Relation Between Sociology and Socialism», υιοθετεί μια εξίσου επιφυλακτική προσέγγιση. Αφού εξετάσει τους ιστορικούς και εννοιολογικούς συσχετισμούς ανάμεσά τους, καταλήγει ότι η κοινωνιολογία και ο σοσιαλισμός:

«ανήκουν σε πολύ διαφορετικούς χώρους. Ο σοσιαλισμός, ως σκέψη και πράξη, πηγάζει από πολιτικά συμφέροντα και αξίες· η κοινωνιολογία, ως μορφή γνώσης, από επιστημονικές αξίες. Όμως η κοινωνιολογία, όπως άλλες επιστήμες (και κυρίως οι κοινωνικές επιστήμες), ασκείται σε ένα περιβάλλον εμποτισμένο με πολιτικές αξίες, και είναι συνεπώς θεμιτό να επηρεάζεται από μια σοσιαλιστική αντίληψη που σε κάποιο βαθμό προσδιορίζει την υποκείμενη άποψη της για την ανθρώπινη φύση και την κοινωνία, καθώς και τις βασικές ενότητες της θεματικής της. Σε μια ανοιχτή, δημοκρατική, σοσιαλιστική κοινωνία, όπως άλλωστε και στον καπιταλισμό, η κοινωνιολογία μπορεί να παίξει σημαντικό (και

κατά πάσα πιθανότητα σημαντικότερο απ' ότι σήμερα) ρόλο ως εργαλείο κριτικής διερεύνησης των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων και εξελίξεων. Το μόντο που θα της ταίριαζε περισσότερο, ως επιστήμης, είναι αυτό το προσφιλές στον Μαρξ: *De omnibus dubitandum*» (σελ. 9-10).

Όταν εκδόθηκε το *Sociology and Socialism*, ο Tom ήδη έγραφε το *The Frankfurt School*, ενώ σαφώς αδημονούσε να καταπιαστεί με ουσιαστικότερα θέματα στο πλαίσιο της συγγραφής των έργων του για τις θεωρίες του σύγχρονου καπιταλισμού (*Theories of Modern Capitalism*) και τη σοσιαλιστική οικονομία (*The Socialist Economy*). Στο τελευταίο αυτό βιβλίο, επαναλαμβάνει αναλυτικότερα την κριτική του για τον τρόπο με τον οποίον η σοσιαλιστική θεωρία και πράξη κατέληξαν στην υπερβολική ενασχόληση με οικονομικά θέματα:

«Η σοσιαλιστική οικονομία υπηρετεί τη σοσιαλιστική κοινωνία, και δεν πρέπει να αποδίδεται απόλυτη προτεραιότητα στην ορθολογικοποίηση της παραγωγής με στόχο τη μεγιστοποίηση της ροής υλικών αγαθών χωρίς να λαμβάνονται υπόψη θέματα όπως οι συνθήκες εργασίας και οι ώρες απασχόλησης, το περιβάλλον και η εξάντληση των φυσικών πόρων, καθώς και αν το παραγόμενο προϊόν βελτιώνει αισθητά την ποιότητα ζωής και το πολιτιστικό επίπεδο» (*The Socialist Economy*, σελ. 6).

Ενώ απορρίπτει τον ισχυρισμό του Schumpeter στο *Capitalism, Socialism and Democracy* ότι ο σοσιαλισμός είναι σε τέτοιο βαθμό «πολιτισμικά ακαθόριστος» που μπορεί να προσδιοριστεί μόνο με οικονομικούς όρους, τονίζει την ανομοιότητα των διαφόρων εφικτών μορφών σοσιαλισμού. «Ο σοσιαλισμός, όπως κάθε ανθρωπινή δραστηριότητα και μορφή ζωής, αποτελεί ιστορικό φαινόμενο και κανείς δεν μπορεί λογικά να πιστεύει ότι είναι δυνατόν να προβλέψει με ακρίβεια την εξέλιξή του» (σελ. 7). Στο τέλος του Πρώτου Κεφαλαίου, με θέμα «Το Όραμα του Δέκατου Ένατου Αιώνα», γράφει:

«Αποτιμώντας τις τρέχουσες αναθεωρήσεις και ανασυντάξεις στο σοσιαλιστικό κίνημα, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να υιοθετήσουμε καμιά από τις δύο παρακάτω ακραίες θέσεις: αφενός, δηλαδή, αυτήν της άκαμπτης εμμονής στην ιδέα του ως εκ θαύματος, απότομου μετασχηματισμού της ανθρωπίνης φύσης και κοινωνίας "την επομένη της επανά-

στασης", και αφετέρου αυτήν που απορρίπτει σχεδόν ολόκληρο το παρελθόν μαζί με κάθε έννοια ουτοπικού οράματος, προς όφελος ενός συμβιβασμού με ό,τι φαίνεται να είναι αμέσως, ή βραχυπρόθεσμα, πραγματοποιήσιμο. Ούτε πρέπει να μας φοβίζουν, ή να θεωρούμε ότι συνιστούν συμπτώματα βαθιάς και πιθανόν τελικής κρίσης, οι κριτικές επανεκτιμήσεις και μεταρρυθμίσεις που παρατηρούμε αυτήν την περίοδο. Ο σοσιαλισμός, όπως και ο καπιταλισμός, αποτελεί ιστορικό φαινόμενο που υπόκειται σε πλειάδα μεταβολών και διαδικασιών ανάπτυξης ή παρακμής, και η κάθε γενιά έχει να αντιμετωπίσει νέες καταστάσεις, προβλήματα και ευκαιρίες που αναμφίβολα σε μεγάλο βαθμό κληρονομεί από το παρελθόν και θα πρέπει να χειρισθεί όσο πιο έξυπνα και αποφασιστικά μπορεί. Κανείς δεν έχει τη δυνατότητα να προβλέψει με ακρίβεια σε τι κόσμο θα ζουν οι άνθρωποι μετά από εκατό χρόνια, εφόσον βέβαια δεχθούμε ότι ο κόσμος θα εξακολουθεί να υπάρχει· όμως τουλάχιστον μπορούμε, νομίζω, να ισχυριστούμε με κάποια βεβαιότητα ότι το σοσιαλιστικό όραμα του δεκάτου ένατου αιώνα αποτελεί πλέον σταθερό σημείο αναφοράς του συλλογικού θυμικού, και ότι η σοσιαλιστική ιδέα και πράξη, όσο και αν τροποποιηθεί στο πλαίσιο νέων εμπειριών, θα διατηρήσει τη σημαντική αποτελεσματικότητά της για πολύ καιρό ακόμη».

Γράφοντας το 1988 και στις αρχές του 1989, ο Tom δεν προβλέπει την ξαφνική κατάρρευση των καθεστώτων κρατικού σοσιαλισμού στην Ευρώπη· όμως διαπιστώνει τη συρροή σοβαρών οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων (σελ. 68), καθώς και την «πιθανότητα... εμφάνισης ισχυρών φιλο-καπιταλιστικών δυνάμεων που θα τείνουν στην πλήρη, ή έστω μερική, αποκατάσταση του καπιταλισμού» (σελ. 72). Οραματίζεται και προσβλέπει σε έναν πιο περιορισμένο μετασχηματισμό που περιλαμβάνει τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής και την αποκέντρωση στη λήψη οικονομικών αποφάσεων, και όπου η ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων και ο ακριβής συνδυασμός αγοράς και προγραμματισμού καθορίζονται με βάση λειτουργικά και ορθολογικά κριτήρια.

Ο Tom δε σχολιάζει στο ημερολόγιό του τις επαναστάσεις του 1989· όμως παρατηρεί σε καταχώρηση του Ιουνίου του 1990, όταν στέλνει στον εκδότη του το δακτυλογραφημένο κείμενο της νέας έκδοσης του *Classes in Modern Society*, ότι είχε μπορέσει να συμπεριλάβει σ' αυτό και κάποια ανάλυση των αλλαγών εκείνης της περιόδου. Καταγράφει ως ιδιαίτερα «απογοητευτικό» στοι-

χείο «την κατάρρευση του σοσιαλισμού (όχι μόνο του Σταλινισμού, γεγονός αφάνταστα θετικό και που συντελείται κατά πολύ καθυστερημένα, αλλά και κάθε μορφής δημοκρατικού σοσιαλισμού) σχεδόν παντού στην Ανατολική Ευρώπη». Σε μια διορατική ανάλυση των νέων δομών των μετα-κομμουνιστικών κοινωνιών, αναφέρει τα εξής:

«Τα εθνικιστικά κινήματα και η επιστροφή στον καπιταλισμό μπορούν να κατανοηθούν σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση στην εμπειρία τεσσάρων δεκαετιών (και περισσότερο στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης) αυταρχικών, σταλινικών και νεο-σταλινικών καθεστώτων που αμαύρωσαν καίρια την όλη ιδέα του σοσιαλισμού. Όμως ο εθνικισμός και ο νεο-καπιταλισμός θα προκαλέσουν νέες αντιθέσεις, ή θα επαναφέρουν στο προσκήνιο παλαιότερες, ενώ με την αναβίωση του καπιταλισμού σ' αυτές τις χώρες θα αναβιώσει και η ταξική άσκηση της πολιτικής. Ο μετασχηματισμός των κοινωνιών της Ανατολικής Ευρώπης... επανεισάγει... όλα τα προβλήματα και τις αντιθέσεις που πηγάζουν από τις ανισότητες πλούτου και εισοδημάτων, την ταξική επιβολή, τις διακυμάνσεις της οικονομίας και την ανασφάλεια που δημιουργούν, καθώς και την εκτεταμένη ανεργία» (*Classes*, σελ. 97-8).

Όπως είχε παρατηρήσει παλαιότερα στο βιβλίο του *The Socialist Economy*, όταν ακόμη το ενδεχόμενο αποκατάστασης του καπιταλισμού φαινόταν ιδιαίτερα απόμακρο, αυτή η εξέλιξη υπονομεύει την αρχική μαρξιστική αντίληψη μιας μονόδρομης, χωρίς επιστροφή, πορείας στο σοσιαλισμό (*Classes*, σελ. 98· *The Socialist Economy*, σελ. 72). «Όμως το έργο του Μαρξ αφορά κατά κύριο λόγο στη ρεαλιστική ανάλυση της εμφάνισης και μετέπειτα πορείας του καπιταλισμού, της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος, καθώς και των αυξανόμενων ταξικών αντιθέσεων και ακριβώς αυτού του είδους η ανάλυση πρέπει να συνεχιστεί και κάτω από τις νέες συνθήκες» (*Classes*, σελ. 98). Τελειώνει δε το βιβλίο του με την ίδια επιφυλακτική επισήμανση που παρατηρούμε σε πολλά από τα παραπάνω αποσπάσματα:

«... επικρατεί, σ' αυτό το fin de siècle μια σύγχυση αντιλήψεων ως προς το μέλλον. Τα αιτήματα, ατόμων και κοινωνικών ομάδων, για περισσότερη ισότητα στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες καθώς και για περισσότερη δημοκρατία, κυρίως με την έννοια της μεγαλύτερης συμμετοχής σε όλες τις διαδικασίες της λεγόμενης "παραγωγικής κοινω-

νίας” παραμένουν ισχυρά. Πώς όμως θα ικανοποιηθούν αυτά τα αιτήματα; Η εμπειρία των σοσιαλιστικών χωρών έχει δείξει ότι ο δρόμος προς την “αταξική κοινωνία” δεν είναι ούτε ευθύς ούτε ομαλός, και ότι μπορεί κάλλιστα στην πορεία να προκύψουν νέες κοινωνικές τάξεις και ελίτ, όπως άλλωστε και δικτατορικά καθεστώτα. Φτάσαμε έτσι στο σημείο, παρά τις κατάφωρες ανισότητες και την οικονομική αβεβαιότητα που τον χαρακτηρίζουν, να είναι σχετικά ευκολότερο απ’ ότι παλαιότερα να παρουσιάσει κανείς τα πλεονεκτήματα ενός δυναμικού και δημοκρατικού καπιταλισμού· και αντίστοιχα δυσκολότερο να διαγράψει με επίκαιρους όρους τη δομή μιας νέου τύπου κοινωνίας. Η αντίθεση ταξικών συμφερόντων στις καπιταλιστικές κοινωνίες –ανάμεσα στους κεφαλαιούχους και τους άκληρους, τους ισχυρούς και τους υποτελείς, “σ’ αυτούς που ζουν στο φως και σ’ αυτούς που ζουν στο σκοτάδι”– έχει πάψει να παίρνει τόσο ξεκάθαρα τη μορφή ταξικών συγκρούσεων, και η μελλοντική πολιτική έκφραση αυτών των συμφερόντων θα εξαρτηθεί, πιο αποφασιστικά απ’ ότι στο παρελθόν, από τη μορφή που θα πάρει η εναλλακτική πρόταση στον καπιταλισμό, και τους τρόπους με τους οποίους θα εφαρμόζεται σταδιακά, στο πλαίσιο ενός ανοικτού κριτικού διαλόγου και της εμπειρίας που θα προσφέρουν οι διάφορες ακολουθούμενες πολιτικές. Πάνω απ’ όλα, αυτή η προσέγγιση είναι απαραίτητη όσον αφορά την οικονομική δομή μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας» (σελ. 110-11).

Σε ένα από τα τελευταία έργα που ολοκλήρωσε, τη δεύτερη έκδοση του *Political Sociology*, ο Tom καταλήγει ως εξής:

«... ενυπάρχει σε κάθε θεωρία των κοινωνικών επιστημών μια συνιστώσα που ο Schumpeter αποκάλεσε “όραμα”, αλλά που θα μπορούσαμε να περιγράψουμε και ως το υπόβαθρο ιδεών του θεωρητικού μοντέλου που επηρεάζει τον καθορισμό του κέντρου βάρους και την επιλογή των κύριων θεμάτων των αναλύσεών μας. Η περιγραφή της γεωπολιτικής κατάστασης που παρέθεσα απορρέει εν μέρει από ένα τέτοιο θεωρητικό μοντέλο, στο οποίο τονίζω τη σημασία σε όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα της αντίθεσης ανάμεσα στον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό, και γενικότερα ανάμεσα στις διαδικασίες και πολιτικές που συντελούν στην αύξηση και σ’ αυτές που συμβάλλουν στη μείωση των διαφόρων μορφών κοινωνικής ανισότητας, και σε επίπεδο μεμονωμένων χωρών

αλλά και παγκόσμια. Η σημασία αυτής της αντίθεσης, νομίζω, θα ενισχυθεί, αν τα σοσιαλιστικά κινήματα του μέλλοντος μπορέσουν να εκφράσουν σαφέστερα, πιο πειστικά και με περισσότερη φαντασία τις ιδέες τους, για μια εναλλακτική, βιώσιμη οικονομία και μια νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, ως ένα ρεαλιστικό ιδεώδες που μέσα στο πλαίσιο συνεχώς μεταβαλλόμενων συνθηκών θα μπορούμε σταδιακά να πλησιάζουμε» (σελ. 109).

Ο σοσιαλισμός, συνεπώς, που πρέσβευε ο Tom δεν χαρακτηριζόταν ούτε από άκαμπτο φονταμενταλισμό ούτε από τη συμβατικότητα της προσήλωσης σε κάποια ρεαλιστική εμπειρίχη το στοιχείο της επιφυλακτικότητας, αποδέχονταν την έννοια της σφαλερότητας αναγνωρίζοντας τα λάθη στα οποία υπέπιπτε, και παρέμενε ανοικτός στις επιρροές φεμινιστικών και οικολογικών κύκλων, επισημαίνοντας τα όποια διορατικά στοιχεία οι αναλύσεις τους προήγαγαν. Διαπνεόταν από ένα πάθος για την ισότητα, κάτι που χαρακτήριζε και το προσωπικό του ύφος, όπως διαπίστωναν αμέσως όλοι όσοι τον γνώριζαν. Δεδομένης της προτίμησής του, στη βάση απόλυτα ορθολογικών κριτηρίων, για μια μορφή σοσιαλισμού που να στηρίζεται περισσότερο στην αποκέντρωση και την αυτοδιαχείριση παρά στον κρατικό συγκεντρωτισμό, ο Tom, όπως και πολλοί άλλοι στη Δύση, εναπόθεσε περισσότερες ελπίδες στο Γιουγκοσλαβικό μοντέλο και στην προοπτική εξάπλωσής του στην Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ απ' ότι τελικά φάνηκε να δικαιολογούν οι μετέπειτα ιστορικές εξελίξεις. Όμως ποτέ δεν υιοθέτησε την εύκολη λύση πολλών σοσιαλιστών της Δύσης, μιας πλήρους απόρριψης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ως φαινομένου εντελώς άσχετου με τα δικά τους πολιτικο-φιλοσοφικά οράματα και σχέδια. Στο θέμα αυτό, όπως και σε τόσα άλλα, υπήρξε απόλυτα σαφής και ειλικρινής, πιστός υπηρέτης ταυτόχρονα της επιστήμης και της πολιτικής.

Μετάφραση - επιμέλεια: Νικόλαος Βογιατζίδης

Σημειώσεις

1. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στους Katherine Eleanor και Steven Bottomore που διάβασαν και σχολίασαν προσχέδιο αυτού του άρθρου και μου επέτρεψαν να συμπεριλάβω αποσπάσματα από το προσωπικό ημερολόγιο του Tom Bottomore.

2. Προσωπικό ημερολόγιο, εισαγωγή στην περίοδο 1949-50. Τον Tom ενδιέφερε πολύ η φιλοσοφία, ήταν συνδρομητής δύο φιλοσοφικών περιοδικών, καθώς και η λογοτεχνία, ιδιαίτερα το έργο του Robert Musil και της Virginia Woolf.

3. «La Mobilité dans la Haute Administration Française», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. 13, 1952.

